

ДЖОН РОЛЗ ТА СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

С. Фримен, Ф. Петит, Т. Поге, Д. Мілер

Про що свідчать численні публікації у зв'язку з ювілеєм Дж. Ролза? Чи є вони суто даниною пам'яті вченого? Або ж насправді інтерес до його теоретичної спадщини наразі не лише не згасає, а й дедалі актуалізується?

Аби зрозуміти це, ми звернулися до кількох західних політичних філософів, двоє з яких — Самуел Фримен і Томас Поге — були не лише учнями, а й близькими друзями Ролза впродовж багатьох років, і запропонували їм низку запитань:

1. *«Теорія справедливості» Джона Ролза була опублікована п'ятдесят років тому і викликала надзвичайно великий резонанс. Дослідники згодні, що свого часу ця книга стала відправною точкою для подальшої роботи в царині політичної філософії. А от якою є роль спадщини Ролза сьогодні? Чи можемо ми сказати, що епоха Ролза в політичній філософії вже скінчилася?*

2. *Однією з ключових ідей Ролзового «Політичного лібералізму» є та, що вільне й демократичне суспільство (добре впорядковане суспільство, як сказав би Ролз) передбачає плюралізм релігійних, філософських та моральних доктрин, щодо яких члени суспільства не можуть дійти раціональної згоди. Як стверджує Ролз, раціональна згода можлива лише щодо принципів, які мають регулювати базову структуру суспільства. Однак певні критики вважають, що ідея раціональної згоди насправді суперечить політичному плюралізму і фактично становить загрозу демократії. Чи згодні ви з цією точкою зору? Якщо так, то що в такому разі забезпечує єдність демократичної політичної спільноти?*

3. *У своїй останній великій праці «Закон народів» Ролз пише про те, що наголос у міжнародній політиці на правах людини може сприяти трансформації неефективних режимів і поведінки правителів, які бездушно ставиться до добробуту свого народу. Тридцять років тому шерег країн обрали демократичний шлях розвитку, але сьогодні у багатьох з них ми можемо спостерігати кризу демократичних інститутів та наростання антидемократичних тенденцій. Чи означає це, що Ролз помилявся і в нас насправді немає ефективних інструментів для перетворення недемократичних політичних культур і ствердження ідей політичної рівності та свободи?*

Окрім того С. Фрименові та Т. Поге — учням Д. Ролза, було адресовано ще два запитання.

4. *«Теорія справедливості» була написана під час «холодної війни». Ролзові вдалося побачити її завершення — крах комуністичних режимів та розвиток неоліберальної економічної політики. Ви особисто добре знали Ролза. Як він оцінював марксизм та неолібералізм у 90-х роках?*

5. Не могли б ви розповісти нам який-небудь епізод із вашого особистого спілкування з Ролзом, який вам запам'ятовся найбільше?

Семюел ФРИМЕН — професор філософії Пенсільванського університету.

1. Ролз продовжує залишатися потужною силою, що формує дискусії в політичній філософії. А отже, я не думаю, що вплив Ролза повністю припинився. Великий філософ має як прямий, так і непрямий вплив через п'ятдесят чи більше років після публікації своїх основних праць. Трактат Юма «Про людську природу» і три «Критики» Канта мають незначний прямий вплив на сучасну філософію, якщо не брати до уваги великої кількості праць істориків філософії. Але побічно ці та інші праці Юма та Канта, серед інших великих філософів, залишаються актуальними й донині. Емпіризм Юма, його натуралізм та утилітаризм, а також ідеалізм Канта, його конструктивізм, його естетика та розуміння моралі як категоричного імперативу продовжують впливати на епістемологію, метафізику, етику та інші галузі філософії. Я вважаю, що те саме стосується і непрямого впливу «Теорії справедливості» Ролза. Проблемами та питаннями, що були в ній розглянуті, — як ми повинні розуміти лібералізм, демократію, які головні права та свободи громадян, як слід розуміти соціальну рівність і рівність можливостей, а також питання соціальної справедливості, економічної справедливості, прав людини тощо, — ця книга надихнула більшість праць з аналітичної соціальної та політичної філософії у другій половині XX століття.

Що ж стосується безпосереднього впливу Ролза, я вважаю, що досі залишається виправданим твердження Роберта Нозіка в «Анархії, державі та утопії» 1974 року про те, що «політичні філософи повинні або працювати в рамках теорії Ролза, або пояснювати, чому вони цього не роблять». І справді, й досі видається дивним зустріти сучасну працю з політичної філософії, в якій нічого не кажуть про доробок Ролза та про те, згоден автор з ним чи ні. Його праця, як і раніше, є відправною точкою для розв'язання багатьох засадових питань політичної філософії. Сучасні дискусії про економічну та дистрибутивну справедливість мають враховувати принцип різниці (difference principle) Ролза з його акцентом на економічній взаємності — йдеться про те, що економічна справедливість вимагає економічної системи, яка є максимально корисною для представників найменш привілейованих верств і такою, що робить їхнє становище кращим, ніж за будь-якої іншої економічної системи. Цей принцип наразі лежить в основі поточних дискусій про приватновласницьку демократію (property-owning democracy)¹ vs соціал-демократичну державу загального добробуту (welfare state) та капіталізм загального добробуту, а також про здійсненність ліберального ринкового соціалізму.

¹ Ролз протиставляє приватновласницьку демократію (у своїх працях він використовує два терміни для цього типу демократії — «property-owning democracy» та «private-property democracy») капіталізму загального добробуту, вважаючи, що саме така демократія якнайбільше відповідає двом принципам справедливості, які він сформулював. (Тут і далі, якщо не зазначено інше, примітки перекладача.)

Крім того, як і раніше, сучасні дискусії про демократію перебувають під безпосереднім впливом ролівського розуміння публічного розуму (public reason) та умов деліберативної демократії, так само як і його розуміння обов'язку демократичного суспільства гарантувати справедливу ціну політичних свобод, що вимагає скорочення економічної нерівності, аби звести до мінімуму вплив багатства на демократичну політику.

Також під безпосереднім впливом «Теорії справедливості» Ролза й особливо його «Політичного лібералізму» перебувають сучасні дискусії про лібералізм і конституційну демократію. Нинішні дебати про роль ідеальної теорії в політичній і моральній філософії є прямою відповіддю на теорію Ролза. Крім того, сучасна критична теорія, особливо критична расова теорія і критична феміністська теорія, часто-густо використовують доктрину Ролза і теорію суспільного договору як висхідну позицію у своїй критиці лібералізму. Те саме стосується і прихильників космополітизму, відкритих кордонів та глобальної дистрибутивної справедливості — теорія Ролза про пріоритет соціальної та політичної справедливості досить часто становить відправну точку для їхнього критицизму.

Ролз у ХХ столітті надає парадигматичне філософське обґрунтування і ліберальній конституційній демократії, подібно до того, як це зробив Дж.С. Міль у ХІХ столітті, і ліберально-егалітарній економічній справедливості. Я не думаю, що його вплив у цих сферах коли-небудь зникне, так само як і вплив інших великих політичних і моральних філософів, включно з Гобсом, Локом, Русо, Ляйбніцем, Кантом, Гегелем, Г'юмом, Мілем, Сіджвіком і Марксом, які вплинули на нього і теорії яких він викладав та про яких писав у своїх опублікованих лекціях.

2. Я вважаю, що будь-яке пояснення демократії повинно містити тлумачення свободи та рівності демократичних громадян, а також їхнього загального блага, з точки зору їх, громадян, поділюваних (shared) основних інтересів. Ліберальна егалітарна теорія справедливості Ролза прагне інтерпретувати ці фундаментальні демократичні цінності, пропонуючи принципи справедливості, що визначають рівні основні свободи, справедливі рівні можливості, соціальний мінімум і справедливий економічний розподіл, — те, що є необхідним для того, щоб вільні та рівні демократичні громадяни мали змогу повністю реалізувати свою свободу та рівність, так само як і спільні інтереси, що становлять їхнє загальне благо.

Питання полягає в тому, як ми маємо розуміти політичний плюралізм? Я би стверджував (і так само, на мою думку, стверджував би Ролз), що політичний плюралізм врешті-решт базується на множинності розуміння демократичних цінностей свободи, рівності та основних інтересів, які визначають спільне благо демократичних громадян, оскільки ці розуміння (understandings) інтерпретуються та виражаються в різних концепціях демократичної справедливості, що конкурують між собою в демократичному суспільстві. Це різне розуміння фундаментальних демократичних цінностей, виражене в демократичних теоріях справедливості, має закласти засади для демократичних дебатів і обговорень між громадянами та їхніми політичними представниками. Зрештою, це те, що має відбуватися, коли егалітарні ліберали, нео-

ліберали вільного ринку, лібертаріанці, соціал-демократи та демократичні соціалісти беруть участь в дебатах та обговореннях за умов демократії: вони відстоюють і захищають різні концепції свободи, рівності та спільного блага, втілені у їхніх відповідних концепціях демократичної справедливості.

Якщо це так, то для мене немає сенсу стверджувати, що політичний плюралізм є несумісним з демократичними теоріями справедливості, які виправдовують, а іноді й формують, судження політиків і, зрештою, громадян. Яка серйозна демократична концепція справедливості могла б підтримати думку про те, що жодна теорія справедливості не має слугувати джерелом інформації для публічних політичних дебатів та розуміння свободи, рівності та спільного блага громадян? Один зі способів зрозуміти цей аргумент полягає в тому, що він ґрунтований на утилітарній процедурній концепції демократії, згідно з якою громадяни мають голосувати за свої індивідуальні інтереси та свої всеохопні релігійні, моральні й метафізичні погляди, а результати виборів і законодавчі результати являють найбільший баланс задоволеності між різними конкуруючими інтересами і всеохопними доктринами. Але це особлива концепція демократичної справедливості, яка відрізняється від інших концепцій, таких як теорії Ролза або соціал-демократії та ін. Ще одне розуміння цього аргументу полягає в тому, що він впливає з теорії дискурсу Габермаса та процедуралістської концепції демократії, що має багато спільного з теорією Ролза, як він пояснює у своїй «Відповіді Габермасові»². Знову ж таки, теорія дискурсу — це ще одна альтернативна концепція свободи, рівності та спільного блага демократичних громадян, яка має місце в демократичному плюралізмі концепцій справедливості.

Це означає, що незгода з приводу справедливості є дійсно неминучою в демократичному суспільстві, але це незгода з приводу того, як розуміти фундаментальні ліберальні й демократичні цінності, що їх приймають всі розумні люди. Для того, щоб уможливити соціальну єдність в наших демократіях, політична незгода має обмежуватися *розумними (reasonable) демократичними політичними концепціями*, які приймають фундаментальні демократичні цінності свободи й рівності громадян та їхнє спільне благо. За словами Ролза, розумна політична концепція визнає (1) рівні основні (basic) свободи та їх пріоритет³, (2) певну концепцію реальних рівних можливостей, (3) гарантований соціальний мінімум та (4) розумні обмеження економічної нерівності. Ліберально-егалітарні, ліберально-соціалістичні, соціал-демократичні й деякі капіталістичні концепції держави загального добробуту —

² Мається на увазі стаття Ролза «Відповідь Габермасові», яка була надрукована у *Journal of Philosophy* 1995 року.

³ Рівні основні свободи, які, на думку Ролза, мають міститися в розумній політичній концепції, включають: свободу совісті та свободу думки й висловлювання; свободу асоціацій; рівні права на участь у політичному житті; свободу та недоторканність особистості, включно зі свободою професії та правом володіти особистою власністю, та верховенство закону. Водночас Ролз стверджує, що свободи на необмежену власність і контроль над засобами виробництва, так само як і нерегульована свобода економічних контрактів, що їх відстоює економіка невтручання (*laissez-faire economic*), не є основними свободами і вони не обґрунтовуються його принципом різниці (*примітка С. Фримена*).

всі вони є розумними в цьому сенсі. Поточна проблема в США та Україні полягає в тому, що на політичну незгоду значною мірою впливає антиліберальна та антидемократична опозиція, а також нерозумні (unreasonable) політичні концепції, які відкидають свободу і рівність усіх громадян, не кажучи вже про концепцію спільного блага всіх громадян.

3. Я не є політологом, але я думаю, що існують серйозні причини, через які демократія не утвердилася, як очікувалося, в багатьох недемократичних країнах, які обрали демократичний шлях розвитку, але згодом прийшли до антиліберального авторитаризму. Потрібні покоління, щоб ліберальні та демократичні інститути успішно розвивалися та отримували підтримку в недемократичних суспільствах, але, безумовно, немає жодної гарантії успіху.

Японія і Західна Німеччина є рідкісними винятками плавного переходу від диктатури до демократії після Другої світової війни, і їхній успіх пов'язаний з їхньою цілковитою поразкою, тимчасовою окупацією їх та управлінням з боку західних збройних сил. Повага до прав людини, безумовно, є необхідною, але недостатньо умовою для того, щоб *будь-яка* країна стала стабільною демократією. Має відбутися ще багато інституційних і культурних змін. Ролз казав, що для того, аби режим був хоча б гідним, він повинен поважати права людини, а також мати *концепцію справедливості спільного блага*, яка сприяє благу *всіх* членів суспільства. Спільне благо не є ідеєю або метою, що має велику підтримку в демократіях, що розвиваються, і сьогодні цю ідею піддають нападкам праві ультранаціоналістичні авторитаристи в США, у багатьох європейських демократіях та в інших країнах.

Для того щоб недемократична нація стала успішною конституційною демократією, потрібно ще більше. Має бути свобода політичного висловлювання та вираження думок, свобода преси, свобода створювати політичні партії та високий рівень участі виборців в політичному житті, терпимість до політичної опозиції з широко визнаним правом піддавати критиці державних посадових осіб; також необхідні безпечні конституційні процедури обрання та зміни урядів, а також економічна безпека для всіх членів суспільства, щоб вони не відчували, що їхньому добробуту загрожують релігійні та етнічні меншини, мігранти та біженці. Це деякі з інституційних заходів, необхідних для стабільної демократії. Також має існувати політична культура та система громадянських відносин серед представників релігійних та інших груп, які допускають інакомислення і терпимо ставляться до інших релігій, національностей та етнічних груп. І, звичайно, має бути невтручання зовнішніх авторитарних держав, які намагаються підірвати демократію, адже за таких умов суспільству важко постійно підтримувати демократичні інститути і свою політичну культуру і набагато важче здійснити перехід від політичного авторитаризму до демократичного устрою, коли урядування здійснюється громадянами та їхніми обраними представниками.

4. Розгляд Маркса з боку Ролза у його «Лекціях з історії політичної філософії» показує, що він з великою повагою ставився до Маркса як філософа і дуже серйозно ставився до його критики лібералізму, демократії та справедливості. Ролз був дуже стурбований Марксовою критикою ліберальної демократії та його твердженнями про те, що рівні політичні права і справедливий

розподіл є «ідеологічними». Ролз погоджувався з багатьма критичними зауваженнями Маркса про капіталізм, особливо з тим, що концентрація власності на виробничий капітал класом капіталістів була несправедливою — не лише тому, що це було економічно несправедливо стосовно трудящих, а й тому, що це підривало демократію. Але Ролз рішуче відкидав комуністичну або соціалістичну командну економіку того типу, який обстоював Маркс, оскільки Ролз вважав, що і той, і той є економічно неефективними й обмежують свободу занять і вільний вибір кар'єри, місця роботи та місця проживання. Ролз вважав, що якщо інститут власності справедливо зорганізований, то конкурентні ринки не обов'язково мають експлуатувати робітничий клас. Ліберальний соціалізм, на його думку, може бути виправданий принципом різниці, так само як і «приватновласницька демократія», за якої власність на економічне багатство або капітал широко розподіляється між усіма членами суспільства. Принцип різниці Ролза вимагає такого способу організації економіки, щоб найменш забезпечений клас жив краще, ніж у будь-якому іншому суспільстві. Він стверджував, що приватновласницька демократія і, можливо, ліберальний ринковий соціалізм є кращими економічними системами для досягнення принципів справедливості.

Що ж стосується неолібералізму 1990-х років, то Ролз критично ставився до нього, так само як і до неоліберальної економічної глобалізації, оскільки вважав, що їхніми рушіями є інтереси капіталістичних корпоративних класів, які прагнуть максимізувати прибуток за рахунок мінімізації витрат на робочу силу і розширення своєї частки ринку в усьому світі. Ролз висловлює свою незгоду з неолібералізмом і глобалізацією в листі, написаному і пізніше оприлюдненому Філіпом ван Парайсом⁴. Його опозиція неолібералізму також розкривається в його гарвардських лекціях, що були опубліковані під назвою «Справедливість як чесність: Переформулювання». В них він виступає не лише проти лібертаріанства, а й проти неоліберального капіталізму держави загального добробуту. Він стверджує, що неоліберальний капіталізм, навіть в рамках капіталістичної держави загального добробуту, не обмежує економічну нерівність і що це підриває демократію, неминуче концентруючи політичну, соціальну та економічну владу у капіталістичного класу. Понад те, неоліберальна держава загального добробуту несправедливо розподіляє доходи і багатство між членами суспільства. Неолібералізм для збереження низької заробітної плати занадто низько встановлює свою соціальну «безпекову сітку», а отже, задовольняються лише основні потреби найменш забезпечених членів суспільства і нічого більше. Це несправедливо позбавляє ці верстви населення, в тому числі найменш оплачуваних робітників, справедливості в розподілі доходів і багатства, яке вони допомагають виробляти.

5. Я завжди захоплювався Джоном Ролзом за його щедрість не лише стосовно мене, а й до всіх його учнів, особливо до студенток у 1970-х і 1980-х роках, коли жінкам було важко вивчати філософію в університетах США.

⁴ Філіп ван Парайс — сучасний бельгійський політичний філософ, який відомий своїми теоріями базового доходу для всіх громадян та мовної справедливості.

Багато хто з його учениць сьогодні стали відомими філософами (Онора О'ніл, Барбара Герман, Кристин Корсгаард, Джин Гемптон, Елізабет Андерсон, Мішель Муді-Адамс, Шарон Лойд, Ерин Келі та багато інших) й висловлювали йому свою подяку і захоплення.

Я також захоплювався Ролзом за його благородне ставлення до тих філософів, хто критикував його і з ким він не погоджувався, коли він викладав їхнє вчення та писав про їхні праці. У вступі до своїх «Лекцій з історії політичної філософії» він зазначає, що завжди буде прагнути інтерпретувати основні філософські трактати в їхньому найкращому світлі. Якщо він вважав, що знайшов невідповідність у праці філософа, він припускав, що той теж знав про це і мав якийсь спосіб розв'язати очевидну проблему, і ми повинні спробувати його з'ясувати. Він заперечував проти стилю викладання і написання філософії, дуже поширеного в деяких академічних колах, коли прагнуть критикувати слабкі аспекти філософської праці, не розглядаючи та не оцінюючи головні її сильні аспекти. Він говорив, що немає сенсу просити студентів читати філософів лише задля того, аби критикувати їх — це марна трата часу студентів, якщо попередньо не представити напрацювання цих філософів з кращого боку і не продемонструвати те, задля чого їх варто прочитати й чого ми повинні навчитися на цих творах.

Ця щедрість відображала його особистість: він був дуже терпимою, доброю та ввічливою людиною, м'якою у спілкуванні. Наскільки я знаю, він ніколи ні на кого не гнівився та ні з кого не насміхався, завжди хвалив інших, навіть коли ті не погоджувалися з ним і критикували його. Під час спілкування Ролз демонстрував манери джентльмена в найкращому сенсі цього слова. Він завжди вставав і люб'язно вітав людей у кімнаті, доки був у змозі стояти — чого ви більше не побачите, він дуже поважно, майже шанобливо ставився до всіх, з ким стикався. Одного разу, незадовго до його смерті, він з деяким напруженням почав підійматися, коли ми з дружиною відвідали його та місіс Ролз в Лексингтоні. Я попросив його залишатися на місці. Але він наполягав на своєму, відповівши, що Кант завжди вітав гостей навіть у свої 80 років, аби висловити свою повагу до людяності інших. Це те, чого Джек завжди прагнув.

Мені дуже пощастило, що я знав його і працював з ним майже 25 років, аж до його смерті у 2002 році, і редагував деякі з його творів як до, так і після його смерті. За останні 25 років я написав три книги про Ролза і продовжував читати і писати статті про Ролза, про економічну справедливість і політичний лібералізм, зокрема минулого року, до 50-річчя теорії справедливості і 100-річчя з дня його народження. Його праці сьогодні так само актуальні для нагальних проблем соціальної та політичної справедливості, як і тоді, коли він їх писав, — особливо в наш час, коли лібералізм і конституційну демократію піддають нападкам у більшості країн світу.

Філіп ПЕТИТ — професор політики та людських цінностей
Принстонського університету.

1. Чи можна сказати, що доба Ролза в політичній філософії вже закінчилася? Звичайно, ні. Сьогодні існує безліч різних підходів до питань норматив-

ної політичної філософії, але хоч би які вони мали розбіжності з деякими припущеннями Ролза, їх неодмінно співвідносять з теорією Ролза. Не зробити цього означало б наразитися на зневагу і, можливо, навіть глузування. Ігнорувати Ролза на початку XXI століття — це все одно, що ігнорувати Канта в перші десятиліття 1800-х років.

2. Вибір, з яким ми стикаємося в політиці, полягає не в пошуку раціональної згоди безвідносно до того, стосується вона перших принципів чи ні, або в пошуку чогось іншого замість цього. Вибір стоїть між мовчазною згодою на громадянську війну або пошуком якогось взаємоприйняттого компромісу. Однак компроміс, на який ми, природно, маємо сподіватися, — це той, що обіцяє виявитися стійким із плином часу і з появою нових інтересів і перспектив. І важко зрозуміти, як такий компроміс не припускав би згоди — якщо не щодо базових принципів, то принаймні щодо процедур, дотримуючись яких різні суб'єкти можуть мирно співіснувати. Демократичні процедури, найімовірніше, будуть важливою частиною можливого компромісу (plausible mix) для будь-якого не-репресивного суспільства (non-repressive society)⁵.

3. На жаль, оптимізм Ролза виявився необґрунтованим, принаймні, такою є ситуація на сьогоднішній день. За цим оптимізмом, на мою думку, ховалося припущення, що від режимів, які відстоювали права людини у своїй національній практиці, а також у своїй міжнародній риторичі, можна було б загалом очікувати кращих результатів у плані демократії. Демократична хвороба, що була викликана президентством Трампа й посилена повстанням у січні 2020 року, заподіяла шкоду цьому припущенню. Я боюся, що якщо оптимізм Ролза коли-небудь підтвердиться, то це може статися тільки після того, як все повернеться до нормальності, в тому сенсі, який вкладав у цей термін Ролз. А ми можемо лише сподіватися на таке повернення.

Томас ПОГЕ — професор філософії та міжнародних відносин Єльського університету.

1. Вплив, який Ролз має в політичній філософії та на неї, очевидно, варіює від країни до країни. Він залишається найвпливовішим в англослов'янському світі, особливо у Сполучених Штатах, де Ролз постав в одному шерезі із класичними теоретиками, а отже, йому час від часу присвячують наукові антології та ювілейні конференції. Так само як і класики, він слугує нинішнім вченим як орієнтир для того, аби розмістити свої власні ідеї на [інтелектуальній] мапі. Але навіть у США ми зараз живемо не в епоху Ролза, як і не в епоху Дьюї або Джона Стюарта Міля. Дослідницької програми, яку Ролз прагнув утвердити, більше не існує. Більше немає видатних мислителів, які виконували б передові дослідження в рамках парадигми Ролза (яким я бачив

⁵ Петит, зокрема у праці «Республіканізм. Теорія свободи та державного управління» (1997), спираючись, зокрема на ідеї Ролза, розробляє теорію свободи як не-домінування (non-domination), тобто відсутності ґрунтованого на свавіллі втручання з боку одного агента у діяльність іншого агента. Відповідно, не-репресивне суспільство слід розуміти як таке, де відсутнє домінування, тобто йдеться про вільне та демократичне суспільство.

сам себе в 1980-х роках). Теорію Ролза радше здебільшого виставляють на загальний огляд, як музейний експонат і, здається, як металобрухт, коли, наприклад, привласнюють якусь його конкретну думку і включають її до свого власного тексту.

Цей факт, який дещо розчаровує, може бути зрозумілим у контексті трьох подій. По-перше, відбулася різка розбіжність між фундаментальними моральними вподобаннями Ролза і напрямком, який обрали Сполучені Штати (та Велика Британія). Коли Ролз 1971 року опублікував свою класичну книгу «Теорія справедливості», йому вдалося вловити настрої своєї країни чи, принаймні, великої і переважно молодшої частини цієї країни. Його теоретизування корелювало з війною президента Джонсона проти бідності та мріями Мартина Лютера Кінга про більш рівне суспільство, а також з опозицією багатьох молодих людей проти війни США в Індокитаї, корпоративної жадібності та експлуатації, спадкової бідності нижчого класу, значну частину якого становили чорношкірі. Десять років по тому борець за права людини Джимі Картер був відсторонений від посади, і країна обожнювала Рональда Рейгана, який був великим шанувальником Айн Ренд і Мілтона Фридмена і який проповідував той різновид необмеженого капіталізму, який Ролз так старанно намагався стримувати й обмежувати. США продовжували поступово рухатися вправо. Хоча Ролз трохи адаптувався до мінливих настроїв своєї країни, він дедалі більше ставав певною мірою відстороненим від реальності мислителем, котрий не має великого значення за межами вез зі слонової кістки Ліги Плюща. Сьогодні переважна більшість людей у США ніколи про нього не чули, а якщо і чули, то навіть смутно не уявляють, за що саме він виступав.

По-друге, великі перспективи теорії Ролза полягали в тому, як вона взаємодіяла з більш прикладною роботою економістів, політологів, юристів і державних чиновників. Щоб зберегти його теорію живою, потрібне міждисциплінарне мислення на стику політичної філософії та щойно згаданих дисциплін. Головною метою Ролза було розробити суспільний критерій справедливості, у світлі якого громадяни могли б вести цілеспрямовані та впорядковані дебати про інституційні механізми свого суспільства: про те, як наблизити свою країну до справедливої рівності можливостей, ближче до виконання принципу різниці, ближче до реалізації основних свобод. Було проведено лише невелику частину такої роботи, нічого схожого на критичну масу для тривалих і впливових дебатів, і навіть цю роботу було здійснено переважно нефілософами. Політичні філософи, слід визнати, не бажали стикатися зі складностями реального світу в такий спосіб, щоб мати змогу продовжити проєкт Ролза. Вони вважали за краще брати участь у езотеричних бесідах, які мало цікавили суспільство в цілому, з метою надання посадовим особам більше контролю над ресурсами та залученням нових учасників до їхньої академічної дисципліни.

По-третє, політичні філософи і, наважуся сказати, філософи загалом, почали більш скептично ставитися до великих теоретизувань. У наші дні модно концентруватися на невеликих проблемах, які можна розв'язати з певною точністю і повнотою. Передбачається, що великі теорії є занадто

складними й такими, що можуть призвести до провалу — вони занадто ризиковані й не варті необхідних зусиль. В наші дні визнані лідери професії залишають нам не один єдиний грандіозний архітектурний витвір, а розрізнену купу автономних бунгало.

2. Чи справді ідея раціональної згоди суперечить політичному плюралізму і становить загрозу демократії? Це глибока і важлива проблема, якою багато займався сам Ролз. Коли він вперше розробив свою концепцію добре впорядкованого суспільства (*well-ordered society*), у нього була саме та картина, яку ви описували: всі громадяни мають бути віддані одній і тій самій концепції справедливості, але їхні зобов'язання будуть ґрунтуватися на різноманітності всеохопних доктрин. Але він досить швидко зрозумів, що таке добре впорядковане суспільство є нереальним. Незгода буде поширюватися і на теоретизування про саму справедливість.

Ролзове розуміння цього моменту і його реакція на нього, мабуть, найбільш чітко представлені в його есеї «Ідея публічного розуму», де він пише: «Є неминучим і часто-густо бажаним, аби громадяни мали різні погляди на найліпшу політичну концепцію, оскільки публічна політична культура зобов'язана містити різні фундаментальні ідеї, які можуть бути розвинені в різний спосіб. Упорядковане змагання між ними (цими ідеями. — *Д.К.*) у часі — це надійний спосіб визначити, яка з них найбільш розумна, якщо така є»⁶. А отже, те, що ми всі повинні мати за спільне — це не прихильність до єдиної концепції соціальної справедливості, а радше прагнення дисциплінувати наше політичне мислення, пропаганду та дії відповідно до певної концепції справедливості, яку ми демонструємо іншим і готові піддати критичному обговоренню. Якщо громадяни знають один про одного, що у них є це зобов'язання, тоді вони можуть зрозуміти, звідки береться у них [та чи інша позиція], і можуть вірити у щирість один одного. Вони можуть бачити, що інші не просто використовують той чи інший моральний засіб, аби набрати очки в конкретному випадку, але сумлінно прагнуть розвивати один єдиний та послідовний моральний світогляд та діяти згідно з ним. У суспільстві, в якому громадяни відчують таку довіру і повагу один до одного, набагато легше змиритися з тим, що з конкретних питань їхні голоси є у меншості, і набагато важче надуживати політикою в гонитві за владою і багатством.

Дозвольте мені більш явно застосувати цю думку до ваших питань. За словами Ролза — і я згоден з ним у цьому — ідея раціональної згоди зовсім не суперечить політичному плюралізму та не становить загрози демократії. Радше це регулятивна ідея, загальний пошук, який оживляє наші розмови і співпрацю в демократичному суспільстві, навіть якщо ми можемо бути абсолютно впевнені, що ніколи не досягнемо такої згоди. Коли політики або громадяни спілкуються в політичній царині, вони мають та повинні з добрих підстав ставитися один до одного як до відкритих для переконання, зосереджених на пошуку найкращої, найбільш розумної відповіді або рішення. Чи зможемо ми змусити всіх дійти згоди щодо найкращого шляху просування вперед? Мабуть, ні. Але ми зрозуміємо тих, хто продовжує протистояти нам,

⁶Rawls, J. (2005). *Political Liberalism* (p. 227). New York: Columbia University Press.

оцінимо їхню принципову незгоду з нами і зможемо поважати їхні щирі зусилля з побудови та уточнення власного морально цілісного світогляду.

Ці спільні зусилля з досягнення раціональної згоди зовсім не вимагають, аби ми гнобили, примушували або промивали мізки тим, хто продовжує не погоджуватися. Радше разом з Джоном Стюартом Мілем ми можемо бути навіть вдячні за те, що вони допомогли нам зрозуміти підстави та значення нашої власної точки зору і, можливо, змусили нас виправити або уточнити її. Безумовно, врешті-решт більшість досягне свого. Але попередній процес щирого спільного пошуку раціональної згоди — навіть якщо в результаті універсальної згоди не досягнуто — об'єднує нас як людей, що є прихильними до розв'язання своїх розбіжностей під час обговорення, як це називає Габермас, за допомоги ненасильницького примусу кращого аргументу. Це те, що забезпечує єдність нашої демократичної політичної спільноти: спільне щире бажання дійти згоди та повага до тих, хто, попри те, продовжує з нами не погоджуватися.

3. Акцент на правах людини не є хорошим інструментом для створення і підтримки демократичних національних політичних культур, особливо коли ті, хто голосно підкреслює права людини, є урядами, які не ладні щиро поглянути на свої власні погані показники в царині прав людини. Такий ширший аналіз показав би, що світові захисники демократії і прав людини в Північноатлантичному регіоні («Захід») не просто погано просувають ідеї політичної рівності та свободи, але насправді досягають успіхів у підваженні та придушенні цих ідей у всьому світі.

Економісти неодноразово відзначали, що країни, що розвиваються та є багатими на природні ресурси, особливо часто страждають від недемократичного, репресивного правління з низьким рівнем економічного розвитку і високим рівнем нерівності. Цей факт глибоко пов'язаний з міжнародним правилом, яке Захід просував і підтримував в постколоніальну епоху — правилом, згідно з яким будь-яка особа чи група, котрі володіють фактичною владою в країні, можуть надавати юридично обґрунтовані права власності на природні ресурси цієї країни. Це міжнародне правило значною мірою сприяє недемократичному, репресивному уряду двома способами. По-перше, це дає змогу правителям закріпитися при владі навіть без демократичної легітимації, верховенства закону, свободи вираження думок і турботи про потреби та інтереси громадян. Такі правителі можуть просто продавати природні ресурси країни та брати кредити під майбутні продажі таких ресурсів, а потім використовувати виручені кошти (поряд із закордонними активами в безпечних місцях) на зброю та військо, що необхідні їм для перебування при владі. Ті, хто купує природні ресурси у таких хунт і диктаторів, можуть робити це із впевненістю, що вони будуть визнані в усьому світі законними власниками придбаних ними ресурсів, навіть якщо згода, яку вони отримали, була отримана не від народу країни, а від його гнобителів.

Захід підтримує глобальну індустрію прихистків, величезний підземний світ податкових гаваней, секретних юрисдикцій, компаній-поштових скриньок, фальшивих трастів та анонімних рахунків, а також армію сумнівних юристів, бухгалтерів, лобістів, фінансових консультантів та інших посіпак і

посередників. Сприяючи корупції, включно із клептократію та підкупом чиновників, ця індустрія глобального прихистку є ще однією серйозною перешкодою на шляху до політичної рівності, демократії та свободи в усьому світі.

Ролз бачив головну невдачу Заходу в тому, що ми надавали занадто мало допомоги «обтяженим суспільствам» («burdened societies»)⁷, які прагнуть встановити ліберальну або гідну форму режиму. Я не заперечую, що ми дуже мало допомагаємо. Але набагато важливіше розуміння того, що ми егоїстично робимо занадто багато для того, щоб перешкоджати демократичному прогресу в усьому світі. Якби ці сильні зустрічні вітри можна було зменшити або знівелювати, я переконаний, що демократія, політична рівність і свобода процвітали б у всьому світі навіть без спеціальної допомоги Заходу.

4. Погляди Ролза не надто змінилися в 1990-х роках, особливо після того, як він переніс кілька інсультів, починаючи з 1995 року. Я не вірю, що в 1990-ті роки він думав про марксизм більше чи інакше, ніж думав про нього раніше. Звичайно, він стежив за розпадом Радянського Союзу і глибокими політичними змінами в Китаї. Але я не думаю, що це мало істотний вплив на його ставлення до Маркса. Він цінував і викладав Маркса і марксизм як соціальну теорію, як підхід до пояснення еволюції форм соціальної та економічної організації. Він не думав, що історичні зміни в СРСР або Китаї мали якийсь реальний стосунок до цього марксистського теоретизування, ба навіть до життєздатності ліберального чи демократичного соціалізму, як він обговорював це у своїй останній книзі «Справедливість як чесність: Переформулювання» й іноді згадував у більш ранніх працях. На відміну від Маркса, Ролз вважав, що соціальні інститути, «базова структура суспільства» можуть бути сформовані та реформовані на підставі свідомих політичних рішень — якщо керуватися цінностями, соціальним теоретизуванням і деякими експериментами (за методом спроб і помилок).

Відповідно, ми можемо вибирати, з одного боку, з великого простору різновидів капіталізму, серед яких він вважав за найкращу модель приватновласницької демократії, а з іншого боку, з великого простору різновидів соціалізму, серед яких він найкращим вважав ліберально-демократичний соціалізм. Ключова відмінність між цими двома бажаними моделями полягає у володінні засобами виробництва і контролі над ними: в доброму соціалістичному суспільстві державі буде належати велика частина засобів виробництва, а компаніями будуть керувати переважно люди, які на них працюють; в доброму капіталістичному суспільстві засоби виробництва мають належати і контролюватися корпоративними акціонерами. Обидві бажані моделі передбачають відкриту політичну систему, що підтримує справедливу ціну політичних свобод, обидві підтримують справедливу рівність можливостей, обидві будуть вдосконалюватися для оптимізації найнижчого

⁷ Термін Джона Ролза, який він використовує для позначення суспільств, що обтяжені несприятливими умовами, тобто в них недостатньо засобів для реалізації прав усіх своїх громадян. Йдеться не про брак матеріальних ресурсів, а про особливості функціонування соціально-економічних інституцій у цих суспільствах. Поге є відомим своєю критикою ролзівського тлумачення обтяжених суспільств.

соціально-економічного становища. Для Ролза це було відкрите емпіричне питання, хто з них краще реалізує два його принципи справедливості.

Що стосується неолібералізму, я знову ж таки думаю, що оцінка Ролза істотно не змінилася в 1990-х роках, хоча його ворожість, можливо, трохи посилилася після революції Рейгана. Ролз поділяв з неолібералізмом віру у велику силу ринків як механізмів розподілу дефіцитних ресурсів: землі, корисних копалин, робочої сили й багато чого іншого. Але він вважав ідею повністю «вільних» ринків нечітко визначеною (наприклад, чи забезпечив би вільний ринок своїх учасників від шахрайства і залякування або дозволив би їм практикувати їх за своїм бажанням?); він бачив велике завдання уряду в обмеженні та структуруванні ринків у такий спосіб, щоб вони оптимально сприяли досягненню кращого життя для членів суспільства. Такі зусилля уряду щодо обмеження та структурування ринків не порушують жодного з основних прав громадян і не обов'язково призведуть до поганих результатів. Навпаки, тільки завдяки такому інтелектуальному задуму ринки можуть бути стабільно сумісними з демократією.

Ролз детально обговорює все це у своєму есеї «Базова структура як предмет», де він пише: «Коли наш соціальний світ просякнутий двоєдушністю та ошуканством, нас починає спокушати думка, ніби закон та уряд потрібні тільки з огляду на схильність індивідів до нечесних дій. Але, навпаки, радше спостерігається тенденція до розмивання фонові справедливості, навіть коли окремі індивіди діють чесно: сукупний результат окремих і незалежних операцій спрямований не до фонові справедливості, а від неї. Ми могли б сказати: у цьому випадку невидима рука спрямовує події в неправильному напрямку і сприяє олігополістичній конфігурації накопичень, яка успішно підтримує невинуватану нерівність та обмеження чесних можливостей. Тому нам потрібні спеціальні інститути для збереження фонові справедливості та спеціальна концепція справедливості для визначення того, як мають бути створені ці інститути»⁸. Ролз виступає за поділ праці, який поєднує в собі правила, застосовуваними безпосередньо до учасників ринку, з інституційними механізмами, призначеними для підтримки фонові справедливості. Ці останні інституційні механізми «постійно коригують і компенсують неминучі тенденції відходу від фонові чесності [за допомоги], наприклад, таких операцій, як оподаткування доходів і спадщини, спрямованих на вирівнювання володіння власністю»⁹.

Коли фонові справедливість не підтримується за допомоги такого інституційного механізму, нерівність, як правило, зростає такою мірою, що у багатих з'являються особливі стимули та можливості контролювати політичну систему і в такий спосіб закріплювати свої переваги та домінувати в суспільстві, зокрема в його зовнішній політиці. Політична і судова системи корумповані, а ґрунтована на моралі соціальна єдність громадян розвалюється. Все це є прообразом вкрай суперечливої політики США останніх років. Я зовсім не впевнений, що на нинішньому етапі звичайними політичними

---

⁸ Ibid., p. 267.

⁹ Ibid., p. 268.

зусиллями все ще буде можливо встановити належну фонову справедливість у Сполучених Штатах. Ще чотири роки правління Трампа цілком можуть привести нас до точки неповернення.

5. Найбільш пам'ятний епізод для мене — це моя розмова з Ролзом в 1979 році. Я домовився з ним про зустріч, щоб обговорити тлумачення його Першого принципу¹⁰ справедливості. Я ретельно підготувався до низки питань, які сподівався обговорити, приділивши особливу увагу праву на життя: як, згідно із Першим принципом, розцінювати передчасні смерті в суспільстві? Якщо агенти держави вбивають критиків уряду, це, звичайно, має значення. Але як щодо людей, які вмирають від раку, викликаного місцевим промисловим забрудненням, як щодо жертв дорожньо-транспортних пригод або жертв злочинів у районах з низьким рівнем безпеки, як щодо смертей людей, які не можуть дозволити собі належну медичну допомогу? Чи є вони релевантними [для Першого принципу], чи має значення їхня частота і поширеність? Ці питання здалися мені особливо важливими, тому що Перший принцип має пріоритет над Другим, а також тому, що Перший принцип має бути таким, що може бути дотриманим: передбачається, що він може бути повністю дотриманим.

Тому я почав нашу розмову з питання, над яким, на мою думку, Ролз багато думав: «Чи виконується Ваш Перший принцип справедливості сьогодні у Сполучених Штатах?» Він відповів, що це не те, що він може знати, а те, що повинні з'ясувати юристи та економісти. Я зауважив, що, врешті-решт, це була його теорія, а отже, йому, принаймні, потрібно було керувати роботою юристів і економістів з оцінки, даючи їм інструкції про те, які дані їм потрібно буде збирати і як їм потрібно буде обробляти такі дані. Як це часто бувало в наших розмовах, Ролз сказав, що він ще подумає над цим питанням. Але той факт, що він, очевидно, не замислювався про це раніше, абсолютно приголомшив мене.

Можливо, частково під впливом цієї розмови Ролз потім написав важливий есей, опублікований 1982 року і названий «Основні свободи та їх пріоритет», в якому він переважно обговорює один елемент Першого принципу — гарантію справедливої ціни політичних свобод. Цей нарис є одним з найкращих у Ролза і являє собою важливий прогрес у тому, щоб зробити його теорію актуальною як суспільний критерій, до якого громадяни можуть апелювати у своїх політичних суперечках. Але він все ще суттєво обмежений у двох вимірах: він значною мірою не враховує всі інші основні свободи, і його увага зосереджена головним чином на тому, що написав Верховний суд США, а не на тому, що врешті-решт має значення, — на реальному житті реальних людей. Якщо є щось, чого ми навчилися з досвіду Радянського Союзу, — це те, що правила та практика суспільства можуть

¹⁰ Ролз сформулював два принципи справедливості. Перший він назвав «принципом свободи», Другий — «принципом різниці». Про принцип різниці, що стосується економічних та соціальних переваг, йдеться в інтерв'ю С. Фримена. Згідно з Першим принципом, пов'язаним з громадянськими свободами, кожна особа має право на рівні основні права і свободи, що мають бути сумісними з правами та свободами усіх.

бути досить хорошими на папері, навіть якщо реальна практика є жахливою. Звичайно, для того, щоб оцінити, наскільки добре працює суспільство за стандартами Першого принципу справедливості Ролза, ми повинні вийти за межі паперової тяганини і поглянути на свободи, якими громадяни дійсно користуються і можуть ефективно користуватися в реальності. Ролз ніколи по-справжньому не показував нам, як це робити.

Девід МІЛЕР — професор політичної теорії Оксфордського університету

1. «Теорія справедливості» Ролза одразу, як була оприлюднена, спричинила вплив на політичну філософію і залишається надзвичайно впливовою. Багато хто з тих, хто працює в цій галузі, особливо в англійських країнах, продовжують вважати себе ролзіанцями, навіть якщо вони згодні не з усім, що написав Ролз. Однак предметом книги Ролза була соціальна справедливість у традиційному сенсі цього слова: те, як права, можливості та ресурси розподіляються всередині суспільства. Правильно це чи неправильно, але ці питання були витіснені в популярному політичному дискурсі іншими питаннями, особливо питаннями особистої ідентичності. Межа, яку Ролз прагнув провести між державним і приватним, — або, як висловився би він сам, між «правом» і «благом», — в результаті стала розмитою. Також [сьогодні спостерігається] менше інтересу до вивчення альтернатив капіталізму, які відстоював Ролз, — приватновласницької демократії та ліберального соціалізму. Його вплив зменшило те, що політична філософія неминуче певною мірою відображає поточний політичний порядок денний. Утім, прагнення, що стоїть за його теорією, — розробити принципи справедливості, які кожен громадянин міг би прийняти й дотримуватися їх, — залишається надихальним і пояснює, чому «Теорія справедливості» (або, принаймні, її скорочена версія «Справедливість як чесність: Переформулювання»), як і раніше, є текстом, який повинні прочитати та критично проаналізувати всі студенти, що вивчають моральну і політичну філософію.

2. Ролз гадав, що можна досягти того, що у своїй пізнішій праці він назвав «перехресним консенсусом» («overlapping consensus») щодо принципів, які слід використовувати для регулювання головних інститутів суспільства — його політичної системи, економіки тощо. У «Теорії справедливості» він стверджував, що ці принципи можна вивести з раціонального вибору, який зроблять всі люди, коли їм запропонують спроектувати суспільство, в якому вони хотіли б жити, у світлі їхніх основних інтересів. Пізніше він зрозумів, що це був занадто амбітний проєкт. Його теорія справедливості була призначена для людей, належних до сучасного ліберального суспільства, у яких вже були певні нормативні зобов'язання, особливо щодо цінності індивідуальної автономії, тобто здатності вибирати й дотримуватися концепції хорошого життя. Попри те, він все ще вважав, що люди, які дотримуються різних поглядів на благо, — наприклад, віряни й атеїсти, — могли б домовитися про загальний набір принципів управління своїм суспільством, якби вони були «розумними». Бути розумним означає визнавати, що незгода з приводу [уявлення про] хороше життя є неминучою, але, незважаючи на це, воліти жити у справедливих стосунках з тими, з ким не згоден.

Звичайно, залишається відкритим питання, скільки людей є «розумними» в сенсі Ролза, тобто такими, що готові терпіти тих, з ким вони не згодні з фундаментальних питань, і погоджуються із тим, що державну владу не слід використовувати для просування одного погляду на благо за рахунок інших. Але він мав рацію, коли сказав, що ліберальна демократія не може існувати, поки переважна більшість громадян не прийме ці обмеження. На базовому рівні має бути досягнута політична згода про принципи, які в ідеалі мають бути втілені в суспільному устрої. Демократія залежить від готовності людей добровільно дотримуватися законів, з якими вони можуть особисто не погоджуватися. Вони також мають бути готовими прийняти результати належним чином проведених виборів, коли вони перебувають на стороні, що прогнала: шойно ті, хто програв, починають сумніватися в легітимності виборів, демократія опиняється в небезпеці, як ми бачили в багатьох випадках. Таким чином, єдність важлива для демократії, але не така єдність, яка вимагає консенсусу з питань найвищих цінностей. Чи може така єдність бути досягнута повністю за рахунок згоди щодо принципів справедливості або ж для цього також потрібен більш емоційний зв'язок, котрий, наприклад, забезпечує спільна національна ідентичність, — це одне з ключових питань, які Ролз залишив нам для розв'язання.

3. Коли Ролз опублікував «Право народів» ближче до кінця свого життя, багато хто з тих, хто вважав себе ролзіанцями, були стурбовані. Частково це було пов'язане з тим, що Ролз не бажав застосовувати свої принципи дистрибутивної справедливості на глобальному рівні, але стурбованість виникла також і через його готовність відстоювати терпимість до «гідних ієрархічних суспільств» («decent hierarchical societies»), управління в яких відбувається недемократично і на засадах всеохопної концепції блага, котра, як він припускав, має релігійне підґрунтя. Ці суспільства, однак, відповідають тому короткому переліку прав людини, який захищає Ролз, і це відрізняє їх від держав, що є «ізгоями» («outlaw states») ¹¹, які не дотримуються прав людини. Оскільки гідні суспільства повинні бути терпимими і сприйматися як легітимні члени спільноти народів, Ролз не був прихильником спроб експортувати демократію в сенсі примусу або заохочення недемократій до того, щоб вони стали демократичними. Він розумів, що ліберальна демократія має попередні умови, і хоча сподівався, що зрештою всі суспільства можуть прийти до прийняття ліберальних цінностей, вважав за важливе, щоб це відбулося через внутрішні процеси лібералізації, а не шляхом втручання ззовні.

Я вважаю, що Ролз мав рацію, коли протистояв просуванню демократії за кордоном. Однак він міг би більше замислитися над питанням про те, що саме усталені ліберальні демократії можуть законно вчиняти, аби захистити

¹¹ У праці «Право народів» Ролз розрізняє п'ять типів суспільств: ліберальні народи та гідні народи, що є добре впорядкованими, але базова структура перших є «гідною консультаційною ієрархією», тоді як другі є «гідними ієрархічними народами», це держави-ізгої, суспільства, обтяжені несприятливими умовами та, нарешті, суспільства доброзичливого абсолютизму.

себе від внутрішніх ворогів, чия діяльність може розбестити і в кінцевому підсумку підірвати їх. Не можна було очікувати, аби він передбачив появу соціальних мереж та їхню спроможність поширювати «нерозумні» погляди. Однак він міг би сказати більше про проблему «недемократичного мовлення», тобто мови, яка прямо кидає виклик демократичним принципам, або мови ненависті, яка ставить під сумнів рівне становище груп, вибраних для нападу. Ролз, безумовно, усвідомлює загальну проблему демократичної стабільності, але розглядає її передусім в економічних термінах: чи захочуть люди прийняти принципи розподільної справедливості, які він рекомендує, навіть якщо вони самі опиняться в гіршому становищі? Оскільки він припускає, що люди вже є терпимими до тих, хто не згоден з ними з питань способу життя та інших питань, він не запитує, як ми можемо забезпечити, щоб така терпимість залишалася нормою. Однак зараз це стало нагальним політичним питанням.

Переклад з англійської Дениса Кірюхіна за участі Світлани Шербак